

Конзуларна представништва Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама (Њујорк и Чикаго)

– установа и архивска грађа –

АПСТРАКТУМ: Чланак је настао на основу две историјске белешке проистекле из рада на фондовима Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку (АЈ-449) и Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу (АЈ-414). Представљено је стање и деловање каријерних конзуларних представништва Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославије на тлу Сједињених Америчких Држава. Дат је увид у значај архивске грађе коју садрже ови фондови и која се односи пре свега на живот југословенског исељеништва у САД и његов однос према новоствореној заједничкој држави а затим и на економске односе Краљевине Југославије са САД.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Генерални конзулат Краљевине Југославије у Њујорку, Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу, југословенско исељеништво, економски односи САД и Краљевине Југославије, архивска грађа

Иако је још од 1881. године успоставила дипломатско-конзуларне односе са САД, Краљевина Србија све до Првог светског рата није имала дипломатско а ни каријерно конзуларно представништво на тлу Сједињених Америчких Држава. Односи су одржавани преко америчких дипломатско-конзуларних представника акредитованих у Србији. Краљевина Србија је имала само почасни конзулат у Њујорку на чијем је челу од његовог оснивања 1911. године био угледни амерички грађанин српског порекла, прослављени научник Михаило Пупин. С почетком Првог светског рата долази постепено до све већег међународног ангажовања САД, које је на крају прерасло у улазак у рат на страни Антанте. Ово, као и чињеница да је у САД постојало бројно исељеништво југословенског порекла које је могло материјално, политички или у виду слања ратних добровољаца да помогне рат-

не напоре Србије и остварење идеје стварања заједничке државе Јужних Словена, навело је српску владу да отвори посланство у САД, што је и остварено почетком 1917. године.¹

По завршетку рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца настала је потреба за ближим контактом новостворене државе са овим исељеништвом, које је највећим делом потицало са простора Аустро-Угарске монархије, и који су аутоматски постали њени грађани, с обзиром да многи још нису били примили америчко држављанство. До тада су све административне потребе исељеника решавали конзулати Аустро-Угарске, односно Шведске која је преузела заступање аустроугарских интереса у САД по њиховом уласку у рат. Можда и већа потреба била је да се национално-пропагандно делује, те код различитих јужнословенских етничких група створи свест о заједништву и припадности новој држави. Није било мање значајно, када се узму у обзир материјална оскудица и недостатак чврсте валуте у земљи, и то што су од исељеника стизала знатна материјална средства у завиचाј. Осим тога, рачунало се и на унапређење не само политичких већ и економских односа са САД. Све су то били разлози који су утицали на одлуку владе Краљевине СХС да формира мрежу конзулата у САД. Она је успостављена током 1920. године отварањем конзулата у Њујорку, Сан Франциску и Чикагу, а 1923. отворен је и Конзулат у Денверу. Овим је била добро покривена територија САД и размештај исељеничких колонија, али се убрзо показало да то захтева значајне материјалне издатке које Министарство иностраних послова Краљевине СХС није било у могућности да покрива. Овде треба нагласити да конзулати КСХС у САД и поред знатних прихода које су остваривали обављајући административне послове за исељенике, нису имали право да део тих прихода задрже за потребе свог функционисања, већ су располагали само оним што су добијали од МИП-а. Због тога је већ 1924. године престао са радом Конзулат у Денверу. Светска економска криза и мере штедње које је југословенска влада предузела довеле су 1933. до затварања Генералног конзулата у Сан Франциску. Опстанак преостала два конзулата због њихове изузетне важности није долазио у питање и они су преузели послове угашеног генералног конзулата. Осим каријерних конзулата Краљевина Југославија је у САД отворила и неколико почасних конзулата у појединим градовима са већом југословенском исељеничком популацијом, на чијем челу су се налазили неки од угледнијих југословенских исељеника и који су били у могућности да сами финансирају свој рад. Ови почасни конзулати, због мањих надлежности које су имали у односу на каријерне, ипак нису могли да битније покрију недовољан број ових потоњих.²

¹ Убавка Остојић-Фејић, *Сједињене Америчке Државе и Србија 1914–1918*, Београд 1994.

² Тридесетих година XX века отворени су почасни конзулати у Кливленду, Питсбургу, Њу Орлеансу и Асторији.

Будући да архивска грађа генералног конзулата у Сан Франциску није сачувана, док је од конзулата у Денверу због знатно мањег обима посла као и краткоће његовог деловања остала занемарљива количина, у наставку чланка приложене су прерађене историјске белешке двају најважнијих конзулата Краљевине Југославије у САД – генералног конзулата у Њујорку и генералног конзулата у Чикагу.

Генерални конзулат КЈ у Њујорку 1920–1945, (1920–1945) Установа и архивска грађа

Још током 1918. први посланик Краљевине Србије у САД Љубомир Михаиловић је предлагао да се уместо почасног отвори каријерни конзулат у Њујорку, с чиме се сложио и његов наследник Славко Грујић.³ Разлози су били повећан обим послова будући да је велики број исељеника тада одлучио да се врати у завичај, али и опозиција дела исељеничке штампе и исељеништва, већином Хрвата али и нешто Срба, према Михаилу Пупину, који је био не само почасни конзул и угледни научник већ и главна политичка личност најпре српског а сад југословенског исељеништва. Овде нећемо улазити у разлоге сукоба, већ само констатовати да је све то утицало да влада КСХС одлучи да се Михаило Пупин замоли да поднесе оставку на положај почасног конзула. Треба напоменути да је од марта до октобра 1919. Пупин био у Паризу где је на захтев Николе Пашића помагао у раду делегације КСХС на мировним преговорима. За то време један службеник Посланства је био жеран конзулата.⁴

Регент Александар је 22. новембра 1919. донео указ о отварању Генералног конзулата Краљевине СХС у Њујорку,⁵ и новопостављени генерални конзул Владислав Савић је 26. априла 1920. извршио са Михаилом Пупином примопредају дужности.⁶ Овим чином је југословенска држава преузела директну надлежност и одговорност у конзуларним питањима на тлу САД али и више од тога. Генерални конзулат у Њујорку је био надлежан за источни део САД. Осим тога Генерални конзулат је имао конзуларну надлежност за још 12 држава средње и јужне Америке.⁷ Промовисање нове државе код свих припадника југословенског исељеништва текло је, међутим, доста тешко и као једно од најважнијих питања за новог конзула наметнула се борба против већ тада јаких антисрпских и антијугословенски настројених елемената у, пре свега, хрватском исељеништву, чија је перјаница у то време био Фрањо Зоти. Он је преко својих тада врло тиражних новина *Народни*

³ АЈ, Посланство Краљевине Југославије у САД – Вашингтон (371)-60–78, досије Михаила Пупина.

⁴ АЈ-371-60-78.

⁵ АЈ-334-КПО-књ. 95, регистар конзула.

⁶ АЈ-371-71-93.

⁷ АЈ, Конзулат Краљевине Југославије у Денверу (772)-1-2.

лист водио бестијалну кампању против Срба и нове државе. Да би ослабио и сузбио његов утицај, Владислав Савић је послао на адресе неких фирми, превасходно паробродских друштава која су превозила југословенске исељенике у завичај а која су истовремено давале огласе у Зотијевим новинама, упозорење да ће бити санкционисане уколико наставе с тим. Будући се радило о америчким предузећима, као што је и његов лист био, Зоти је сазнавши за то покренуо кампању и тужбу пред судом. Пошто је претња третирана као повреда државних закона за коју конзули нису имали имунитет, конзул Савић је чак био привремено ухапшен. Он је проглашен за непожељну особу у САД и 23. јуна 1921. одузета му је егзекватура.⁸ Савић је напустио САД али је југословенска држава наставила судски спор у којем је службеник Конзулата, Вуковић, на захтев виших југословенских службених инстанци преузео одговорност за учињено и тако размере овог случаја ограничио. Судски спор је 1923. године решен у корист Владислава Савића, ствар се смирила, а акција је ипак уродила плодом јер су фирме престале да се оглашавају у Зотијевом листу док је он због тога као и трошкова суђења банкротирао.

У међувремену, Савића је заменио Павле Каровић који је на тој дужности остао све до почетка 1926. и Конзулат се у његовом мандату колико-толико уходао, мада му је велика сметња у раду био недовољан број запослених у односу на обим посла. Тако је у извештају о раду за 1924. годину Каровић нагласио да је обим посла велики и илустровао то чињеницом да је у поверљивом деловоднику заведено 125 аката док административни деловодник има чак 19.513 аката.⁹ Највећи број њих се односио на издавање нових пасоша исељеницима и визе. Таксе од тога су донеле готово 80.000 долара. Велики посао Конзулат је обављао на прикупљању заоставштина преминулих југословенских исељеника, наплати осигурања и компензација оних којих су страдали на раду. Годишње је било неколико стотина таквих предмета, а поменуте године Конзулат је наплатио и проследио сродницима у земљи око 175.000 долара. Треба нагласити да се овим послом није бавио искључиво конзулат већ и разна исељеничка потпорна друштва као и приватни адвокати. Овај обим посла је остао и у наредним годинама. После конзула Каровића, на чело Конзулата је дошао Ђорђе Тодоровић а затим Радоје Јанковић, истакнути учесник ослободилачких ратова Србије и резервни потпуковник, који је пре тога три године био на челу Генералног конзулата у Чикагу и који ће током скоро седмогодишње службе 1929–1936. изузетно утицати на рад Конзулата у Њујорку. Јанковић је нарочито настојао да рад Конзулата превазиђе оквире обављања административних послова за исељенике и да, свестан значаја Њујорка, преусмери и појача рад на пропагандном пољу према америчкој јавности и привредним, политичким и друштвеним круговима. Уосталом, једна од најважнијих дужности сваког кон-

⁸ АЈ-371-70-92, досије Владислав Савић.

⁹ АЈ-371-71-93.

зулата јесте да унапређује привредну сарадњу са земљом у којој се налази. У свом извештају с почетка 1930. истиче географски и пословни положај Њујорка и оцењује да је то „најважнија артерија светског тржишта и финансија и центар јавног живота“.¹⁰ Јанковић је наглашавао да конзулат нема довољно људи нити простора, који уз то није нимало репрезентативан да би одговорио оваквој улози.

Мора се констатовати да је привредна сарадња Југославије са САД у међуратном периоду била неразвијена, за шта је тешко оптужити конзулат у Њујорку и остале југословенске конзулате у САД. На територији под надлежношћу овог генералног конзулата отворена су у овом периоду и два почасна конзулата, у Кливленду и Питсбургу. По одласку Јанковића, који је постављен за посланика у Албанији, на положају генералног конзула је био најпре неколико година Божидар Стојановић, док је почетак Другог светског рата на тој дужности затекао Драгомира Станојевића.¹¹ Он ће на тој функцији остати до октобра 1944. када је наредбом новог председника владе Ивана Шубашића смењен, као уосталом и највећи део дипломатско-конзуларног особља у САД на челу са Константином Фотићем који се није слагао са политиком нове владе. На место њега дужност је преузео његов заменик Оскар Гавриловић и он је био последњи шеф Генералног конзулата Краљевине Југославије у Њујорку.¹² Током четврт века функционисања, Конзулат је на подручју САД које је покривао био важна установа преко које је Краљевина Југославија остваривала своју пре свега исељеничку политику али може се рећи, ако изузмемо административни посао са исељеницима, са не великим успехом.

Грађа Генералног конзулата у Њујорку примљена је од Савезног секретаријата за иностране послове.¹³ Записником је констатовано да је грађа делимично сређена и да за мањи део грађе постоји попис.¹⁴ Акта у фонду према записнику обухватају период 1919–1945. године. Треба, међутим, нагласити да је приликом обраде фонда констатовано да је сачувано врло мало аката пре средине 1921, док је за остале године било знатно више. Годишњи извештаји Генералног конзулата помињу од 12.000 до чак 20.000 аката заведених у деловоднике, који су се односили пре свега на молбе за пасоше, визе, овере и друго; чак се у једном извештају из 1930. године, генерални конзул жали да су морали изнајмити посебну просторију за смештај обимне

¹⁰ АЈ-371-71-93.

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ Записник о примопредаји 269/1 од 24. априла 1992.

¹⁴ С обзиром на истоврсност грађе два конзулата, о значају архивске грађе фонда Генерални конзулат КЈ у Њујорку опширније се говори на крају чланка.

административне архиве.¹⁵ У Архив је примљена количина грађе која ни приближно не одговара поменутим бројкама, тако да је очигледно документација која је представљала обичан регистатурски материјал, по истеку њене оперативне вредности, периодично издвајана, тј. елиминисана.

Испоставило се да и оно што је преузето се већим делом такође односило на регистатурски материјал који је одавно изгубио сваку оперативну вредност. У питању је била грађа везана за регулисање заоставштина, осигурања и одштета које је конзулат радио за поједине југословенске исељенике, затим документација везана за издавање нових пасоша, репатријацију и депортацију, потраге, затим разне признанице о плаћеним трошковима које је имао конзулат и слично. Од тога су сачувани документи који садрже збирне податке о поменутим појединачним случајевима, као и егземплари неких појединачних. За трајно чување остављени су пре свега документи који имају историјску вредност и односе се на општа питања живота и рада југословенског исељеништва, антидржавне делатности, разне статистике, затим пропаганду, написе у америчкој и исељеничкој штампи, преглед политичке и економске ситуације у САД, политичке, економске и културне односе Југославије и САД, међународне односе, рад Генералног конзулата. Укупна количина фонда после архивистичке обраде износи 18 кутија са 33 јединице описа (2,20 м) као и 8 књига евиденције (седам поверљивих деловодника и један депозитни дневник) што укупно чини 2,35 м грађе. Сачувана акта већином носе ознаку поверљивости, а предмети су углавном комплетни.

Документи су углавном на српском и енглеском језику, аутентични, а поред оригинала има и копија. У целини су у добром физичком стању. Осим извештаја и текуће преписке има и брошура, примерака новинских листова, плаката, фотографија, билтена, легитимација итд. који се чувају у фототеци односно библиотеци Архива, архивирани у одговарајуће збирке.

Генерални конзулат Краљевине Југославије у Чикагу 1920–1945. (1920–1945) Установа и архивска грађа

Генерални конзулат Краљевине СХС у Чикагу почео је рад 13. септембра 1920,¹⁶ убрзо по доношењу Указа регента Александра о његовом отварању и постављењу Бранка Лазаревића за генералног конзула.¹⁷ Овим је проширена мрежа конзулата Краљевине СХС у САД, пошто су нешто раније били отворени генерални конзулати у Њујорку и Сан Франциску. Тери-

¹⁵ АЈ-371-71-93.

¹⁶ АЈ-371-72-94.

¹⁷ АЈ-334-КПО-књ. 95, регистар конзула.

торијална надлежност овог генералног конзулата покривала је државе Мичиген, Илиноис, Ајову, Арканзас, Лујзијану, Индијану, Мисури, Мисисипи, Кентаки, Висконсин и Минесоту, али ће касније бити проширена и на државе на западној обали САД.

На овом подручју је била концентрисана врло велика популација исељеника пореклом са територије која је припадала тек створеној југословенској држави. Овим је КСХС настојала да им се што пре приближи и промовише себе као државу која води рачуна о њиховим административним потребама, поготово што они у огромној већини нису још увек били амерички држављани. Као и остали конзулати и чикашки је имао задатак да ради на стварању осећаја заједништва код различитих југословенских националних група, који се код дела исељеништва почео тек стварати за време Првог светског рата када је вођена кампања подршке формирању југословенске државе. Треба нагласити да је на овом подручју у дужем временском периоду било седиште најважнијих исељеничких удружења Срба, Хрвата и Словенаца као и значајног дела њихове штампе. Осим што је требало да представља спону исељеника са завичајем, Генерални конзулат у Чикагу је имао важну улогу у праћењу привредних дешавања с обзиром да је ово било изузетно важно индустријско а нарочито пољопривредно подручје. Берза у Чикагу је била најважнија берза пољопривредних производа на свету и кретања на њој су имала велики утицај на све земље којима је пољопривреда била важна привредна и извозна грана, па тако и Југославију. Треба рећи да је и Генерални конзулат у Чикагу као и други југословенски конзулати у САД имао проблем са мањком људства у односу на обим посла, што нарочито показује извештај из јуна 1921. када је на примедбу Министарства иностраних дела да је престао да шаље извештаје о пољопривреди у САД, конзул Лазаревић изјавио да је толико затрпан текућим послом да једноставно не може да то постигне. Следећа али не мање важна улога конзулата је била да прати писање америчке штампе о догађајима у Југославији и свету.¹⁸

После одласка Бранка Лазаревића, на положај генералног конзула је 1922. године дошао Божидар Пурић, тада млади југословенски дипломата, потоњи председник југословенске владе у избеглиштву за време Другог светског рата. Пре Чикага, Пурић је био конзул у Сан Франциску а после Чикага је прешао у Посланство у Вашингтон где је једно време био отправник послова. Његову конзулску службу су обележиле несугласице са послаником КЈ у Вашингтону Антом Тресић-Павичићем који му је формално био надређени. Заменио га је Радоје Јанковић, истакнути ратник ослободилачких ратова Србије, потпуковник у резерви, који ће 1929. године прећи на положај генералног конзула у Њујорк.¹⁹ Пада у очи да су многи југословенски дипломатско-конзуларни представници у САД по окончању мандата у

¹⁸ АЈ-371-72-94.

¹⁹ Исто.

једном представништву остајали у САД и били пребацивани у друга. Тако су неки на тлу САД провели читаву деценију, па и дуже. Сигурно су одређене специфичности рада у САД, међу којима је свакако била потреба доброг познавања прилика у исељеништву, утицале да се они дуже тамо задржавају. Иначе, високи трошкови живота и удаљеност Југославије, што је у оно време отежавало одласке кући, нису чинили дипломатско-конзуларну службу у САД претерано атрактивном. После одласка Радоја Јанковића на положај ће доћи Ђура Коломбатовић, иначе Хрват, како би се по свему судећи смањило незадовољство у хрватским исељеничким круговима, који су наглашавали да у Америци у југословенској дипломатској служби преовлађују Срби. За време његовог мандата Конзулат је проширио своју надлежност и на западну обалу САД, јер је 1933. године због штедње затворен конзулат у Сан Франциску. Пошто је Коломбатовић 1935. прешао у Аргентину на функцију посланика КЈ, за генералног конзула је дошао Петар Цабрић који је ову функцију обављао до лета 1942. године. Њега је заменио Владимир Вукмировић.²⁰ Крајем 1944. неколико службеника конзулата је, солидарисући се са смењеним послаником КЈ у САД Константином Фотићем, напустило конзулат и дало изјаву у штампи против владе Ивана Шубашића у којој, како су истицали, нема ниједног Србина из Србије.²¹

Будући да су привредне везе САД и Југославије у целом међуратном периоду остале неразвијене, функција Конзулата у Чикагу се пре свега сводила на општење са југословенским исељеништвом, у оквиру чега је била нарочито важна пропагандна улога на промовисању заједништва различитих југословенских националних група али и борба против екстремне хрватске и македонске антијугословенске емиграције као и оних који су заступали револуционарне бољшевичке идеје. О томе најбоље сведочи извештај конзула из 1932. године у коме напомиње да је „Чикаго центар свих антидржавних и антијугословенских организација“.²² Истовремено неке важне српске установе су ту имале седиште, пре свега најјача српска исељеничка организација Српски народни савез као и српска православна епархија са седиштем у Либертивилу код Чикага.

Готово сва документарна грађа преузета у Архив Југославије била је административног карактера (издавање путних исправа, потраге, пензије, депортације, легализације), несређена и некомплетна.²³ У прилог констатацији да је грађа стигла некомплетна можемо поново нагласити да се у већи-

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Видети досије фонда. С обзиром на истоврсност грађе два конзулата, о значају архивске грађе фонда Генерални конзулат КЈ у Чикагу опширније се говори на крају чланка.

ни година, према извештајима Конзулата, број аката административне грађе кретао 10.000–15.000 годишње и по свему судећи та грађа је издвојена и елиминисана као регистратурски материјал без историјске вредности одмах или нешто касније, пошто јој је, највероватније, истекао законски рок чувања. Имајући у виду да је и грађа приспела у Архив Југославије такође у великој мери представљала регистратурски материјал коме је истекао оперативни значај и била без икакве историјске вредности, при том још већином у доста лошем стању, спроведен је поступак њеног издвајања и елиминације. За трајно чување остављени су документи од историјске вредности као и административни документи који дају збирне податке о пословима који су били најтипичнији за делатност Генералног конзулата. Количина грађе преостала за трајно чување износи 9 кутија са 18 јединица описа (1,08 м) као и три поверљива деловодника, што укупно чини 1,15 м.

Архивска грађа остављена за трајно чување је у физички добром стању. Документи су аутентични, оригинални, али има и доста копија. Осим извештаја и текуће преписке има и новинских листова и чланака, летака, фотографија, легитимација и сл. који се чувају у фототеци и библиотеци Архива и архивирани у одговарајуће збирке. Грађа је на српском и енглеском језику.

Грађа ова два фонда има знатну историјску вредност јер говори о прилично бројном делу југословенске популације, који се пре свега из егзистенцијалних разлога трајно или привремено иселио у Сједињене Америчке Државе и који досад није у довољној мери био предмет научног изучавања. Већина ранијих написа имала је претежно публицистички карактер и најчешће није била утемељена на архивским документима. Архивска грађа највећим делом говори о југословенском исељеништву, како оном југословенске тако и антијугословенске оријентације. Овде се могу наћи подаци о социјално-економском и културном стању исељеништва, као и разни демографски подаци. Доста докумената сведочи о праћењу политичког деловања разних југословенских друштава и појединаца и настојању конзулата да промовишу пројугословенску активност и сузбију антидржавну. Веома много података постоји о исељеничким друштвима која су имала политичко-национални и културно-социјални карактер као што су Српски народни савез, Хрватска братска заједница, Хрватски домобран, Словенска народна потпорна еднота. Осим о овим најважнијим постоје подаци о бројним певачким, драмским, спортским и другим културно-просветним друштвима која су имала локални карактер. Врло су занимљиви документи о црквеној активности међу исељеницима, нарочито о епархији Српске православне цркве. Може се пратити и писање исељеничке штампе и друга публицистичка делатност која је често имала непријатељски карактер према Југославији, како према њеном државном тако и друштвеном уређењу. Постоје подаци о истакнутим појединцима од којих треба истаћи Николу Теслу, Михаила Пупина, Луја Адамича, Ивана Бјанкинија. Осим рада са исељеништвом, конзулати су пратили политичка, економска и остала друштвена догађања у САД.

Део докумената говори о настојањима да се развије економска сарадња Југославије и САД, као и о написима у америчкој штампи како о Југославији тако и о међународној и унутрашњој политици. Будући да је Посланство КЈ у Вашингтону обављало дипломатску и политичку активност у САД, у фондovima ових конзулата има мало докумената те врсте али они ипак нису без значаја. Већ је поменуто да је Генерални конзулат у Њујорку имао и конзуларну надлежност над 12 земаља средње и јужне Америке, али је због тамошњег малог броја југословенских исељеника као и незнатног обима економских односа, број докумената у конзулату у вези с тим био занемарљив.